

חיוב הצלת נפשות בהפסד ממונו

הרב גבריאל סרף, ראש ישיבת כרם ביבנה

מבוא*

המלחמה שאנו נמצאים בעיצומה העלתה בפני עולם ההלכה מגוון רחב של שאלות ודיונים בכל ארבעת חלקי השו"ע. גם מקומו של חלק חושן משפט לא נפקד ממרחב זה, ושאלות מגוונות ומעניינות עלו סביב ההשלכות המשפטיות והממוניות של המלחמה.

במאמר זה נרצה לעסוק בדיון עקרוני בענין החיוב בהצלת נפשות למרות הידיעה שפעולה זו תגרום להפסד ממון משמעותי, כגון היעדרות ממקום עבודה, באופן שלא קיים גוף ממסדי כלשהו שיכול לפצות את מגיש העזרה עבור מלא הפסדיו, וכיו"ב.

דיון זה מתחלק לשניים:

א. עצם חובת ההצלה או הגשת עזרה עבור האדם שזקוק לכך, בהינתן שלא יפוצה על כך על ידו או ע"י גוף אחר.

ב. האפשרות של תביעה משפטית מצד המציל כלפי הניצול, בגין הפסדים שנגרמו לו כתוצאה מהגשת העזרה.

בענין האחרון יש מקום להרחיב ולהאריך בסוגיות 'גרמא' ו'גרמי' ומבטל כיסו של חברו, ואכמ"ל. אנו נתמקד בעזה"ת בקצירת האומר בחלקו הראשון של דיון זה, ועוד חזון למועד. נעסוק תחילה בחיוב ההצלה במאבד עצמו לדעת, ומתוך כך יתברר לנו עקרונות דין 'לא תעמוד על דם רעך' וחובת ההצלה במקרה של הפסד ממונו.

* גרסא מקוצרת של מאמר זה נערכה ע"י הרב יעקב עמיחי סופר ונדפסה בספר 'לקט שיעורים' למסכת סנהדרין (שיעורי פרק שמיני, שיעור תשיעי; זמין גם באתר 'ספריית אסיף'). ועתה בזמן המלחמה שבנו ושנינו פרק זה בס"ד, והדברים באו כאן בתוספת מרובה על העיקר.

חיוב הצלה במאבד עצמו לדעת

חידושו של המנחת חינוך

איתא בגמרא בסנהדרין (עג, א):

גופא, מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו תלמוד לומר לא תעמד על דם רעך. והא מהכא נפקא? מהתם נפקא: אבדת גופו מניין - תלמוד לומר והשבתו לו! - אי מהתם הוה אמינא: הני מילי - בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי - אימא לא, קא משמע לן.

מבואר מדברי הגמרא, שהוצרכנו לשני פסוקים לענין חיוב הצלה של חברו: האחד, "וְהִשְׁבַּתוּ לוֹ" (דברים כב, ב), נאמר לענין השבת אבידה, ללמדנו שאדם מחויב להציל את חברו בעצמו. השני, "לֹא תַעֲמֹד עַל דַּם רֵעֶךָ" (ויקרא יט, טז), מלמד שאדם מחויב לשכור אנשים כדי שיצילו את חברו אף שהדבר כרוך בהוצאת ממון.

כך פסק גם הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש א, יד):

כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך (ויקרא יט, טז), וכן הרואה את חברו טובע בים או ליסטים באים עליו או חיה רעה באה עליו ויכול להצילו הוא בעצמו או שישכור אחרים להצילו ולא הציל, או ששמע גוים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנין לו פח ולא גלה אוזן חברו והודיעו, או שידע בגוי או באנס שהוא קובל על חברו ויכול לפייסו בגלל חברו ולהסיר מה שבלבו ולא פייסו, וכל כיוצא בדברים אלו, העושה אותם עובר על לא תעמוד על דם רעך.

והנה המנחת חינוך (רלז, ב) יצא לחדש, שכשם שלענין מצות השבת אבידה לא חייבה התורה את האדם להשיב "אבידה מדעת" לחברו, שהרי זו מצוה שבין אדם לחברו, ובאופן שחברו מפסיד את ממונו מדעת לא נאמרה מצות 'והשבותו לו',¹ כך גם לענין הצלת חברו, אין אדם מחויב להציל את המאבד עצמו לדעת, כי לא על זה נאמר הלאו של 'לא תעמוד על דם רעך'.

1 כדאיתא בשו"ע (ח"מ רסא, ד): "המאבד ממונו לדעת אין נזקקין לו. כיצד וכו', השליך כיסו ברשות הרבים והלך לו, ה"ז איבד ממונו לדעתו, ואף על פי שאסור לרואה דבר זה ליטול לעצמו, אינו זקוק להחזיר, שנאמר: אשר תאבד (דברים כב, ג), פרט למאבד לדעתו. (וי"א דאבידה מדעת הוי הפקר וכל הקודם זכה) (טור)".

וראייתו עמו, מכך שהגמרא אמרה שהצורך בשתי הילפותות ("והשבותו לו" ו"לא תעמוד על דם רעך") הוא כדי ללמד שחייב להפסיד גם ממון, ומדוע לא תירצה שהחידוש בדין הצלת נפשות הוא שגם במאבד עצמו לדעת חייב להצילו בשונה ממאבד ממנו לדעת שאינו מחויב. מכך שהגמרא לא ישיבה כך משמע שגם בהצלת נפשות אין חיוב להציל המאבד עצמו לדעת.

והדברים תמוהים לכאורה, שהרי הכא עסקינן בלאו גמור מן התורה דלא תעמוד על דם רעך, ונדוע מה שכתב הרמ"א (או"ח תרנו, א; יו"ד קנו, א),² שכל מה שמצאנו הגבלה בסכום שמחויב להוציא על מצוות [עד חומש מנכסין] היינו דווקא במצוות עשה, אבל במצוות לא תעשה מחויב למסור את כל ממנו. ואם כן כיצד אפשר לומר שאינו מחויב להציל את חברו כאשר מאבד עצמו לדעת, והלא אפילו את כל ממנו מחויב הוא לכאורה למסור עבור זה, ומדוע שהלאו של 'לא תעמוד' לא יהיה קיים בכה"ג?³

'לא תעמוד על דם רעך' - בין אדם לחברו או בין אדם למקום?

ונראה לבאר ע"פ הבנת השקלא וטריא בגמרא: הגמרא הביאה לימוד לדין הצלת הנרדף מהפסוק "לא תעמוד על דם רעך", ושאלה - הרי יש לזה מקור אחר מ"והשבותו

2 ומקורו טהור בדברי הראב"ד המוזבא בדברי הר"ן סוכה (דף טז, א), וז"ל: "וממאי דפרכינן מעיקרא משמע דאפילו למצוה עוברת כאתרוג וסוכה אינו מחויב לתת אפילו שליש ממנו. וזה תימה, היאך נתנו [קצבה] למצוה עוברת וכתב הראב"ד כדי שלא יבא לידי עוני ויפיל עצמו על הצבור וכמו שאמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות וכן אמרי' (כתובות נ, א) המבזבז אל יבזבז יותר מחומש מפני שהעוני כמיתה ומיהו מסתברא דלא אמרי' הכי אלא במצוות עשה משום דשב ואל תעשה שאני אבל במצוות לא תעשה את כל הון ביתו יתן קודם שלא יעבור עליה". ובמרחשת (א, מג אות ח) כתב לבאר בזה את ההו"א ומסקנת הגמרא, שלולי הפסוק 'לא תעמוד', היינו חושבים שמחויב להציל בגופו או בממונו, אולם לכל היותר עד חומש מנכסיו, כעל כל מצוות עשה שבתורה, וקמ"ל שמחויב להוציא את כל ממנו על הצלת חברו, משום הלאו דלא תעמוד.

3 בפת"ש (ח"מ רסא, ד) דן לגבי מצוות לא תעשה שהן בשב ואל תעשה, האם בהן אדם מחויב להוציא את כל ממנו ולעשות את המעשה שעל ידו ימנע מהלאו או לא, והביא בשם ספר תיבת גומא שבכה"ג ג"כ אינו מחויב לבזבז את כל ממנו, כיון שבכל מצוה של עשייה התורה לא הצריכה אותו לבזבז את כל נכסיו, כי אם יעשה כן יעני ולא יוכל לקיים מצוות כלל, וא"כ גם במקרה כזה סברא זו קיימת. וכ"כ בתשובת חוות יאיר (סו"ס קלט) לענין לאו דלא תלין, בענין האם חייב לבזבז כל ממנו ע"מ לפייס את השר כדי שיניח לקבור את המת שמוטל עליו לקבורו, דמאחר שאינו עובר על הלאו בפועל (בקום ועשה), לא הוא אלא רק כמצוות עשה. ובספר משנת חכמים (ריש הלכות יסודי התורה) הוסיף שהוא הדין להיפך במצוות עשה שעובר עליה בקום ועשה צריך ליתן כל ממנו, ועיי"ש באורך. וע"פ דבריו היה מקום לומר שלא תעמוד על דם רעך' הוא לאו בשב ואל תעשה, וא"כ שם מחויב להוציא רק עד חומש (וכן נקט לדינא בשו"ת ציץ אליעזר יט, א). אך מ"מ השאלה בעינה עומדת - אם מחויב להוציא ממון כדי להימנע מהלאו, כיצד ניתן לפטור לגמרי מהצלה במקרה של מאבד עצמו לדעת?

לו"י! ויישבה - שאם היינו לומדים משם הו"א שמחויב רק בעצמו להציל אבל לא להוציא ממון, קמ"ל שמחויב אף להוציא ממון.

ויש לדקדק, מה היחס למסקנה בין חובת ההצלה לדין ההשבה. ניתן להבין, שלמסקנת הסוגיה התחדש שיש חיוב להוציא ממון על הצלת גופו של חברו, כיון שיש כאן לאו שהוא כשאר לאוין של בין אדם למקום שחייב להוציא עליהם ממון. לפי צד זה, לא תועיל בכך מחילה כלל מצד הניצול, בשונה ממצות השבת אבידה שהיא חיוב כלפי חברו, ומשום כך מועילה בזה מחילה כפי שישנה במאבד ממון לדעת. אפשרות אחרת היא שהחידוש במסקנה הוא לא שגדר מצות הצלה שונה במהותו מגדר מצות השבת אבידה, אלא החידוש הוא שאע"פ שגדר הצלת נפשות הוא כגדר השבת אבידה, דהיינו בין אדם לחברו, יש תוספת דין בדבר זה שחייב להוציא ממון כדי להציל את חברו, בשונה מהשבת אבידה בממון.

ונראה, שהמנחת חינוך למד את הגמרא כהבנה השניה, שגם למסקנת הסוגיה גדר הצלת נפשות הוא כגדרי השבת אבידה והוא לאו של בין אדם לחברו (בדומה ללאו דלא תוכל להתעלם הנאמר בדין השבת אבידת ממון), ולכן אם האדם הזה מאבד עצמו לדעת אין חיוב כלל כלפיו כמאבד ממון לדעת.

ויעויין בדברי הרמ"א בהגהתו לשו"ע (או"ח תרצה, ב) שהביא בשם תרומת הדשן (סי' י), שאם אדם הזיק את חברו בפורים מכח שמחת פורים - פטור מלשלם. וכן הביא בחו"מ (סו"ס טעה) ע"פ התוספות בסוכה (מה, אד"ה מיד) שכתבו כן לענין בחורים השמחים לקראת חתן וכלה ומזיקים מתוך שמחתם. וז"ל התוס' שם: "לולבי התינוקות שומטין הגדולים מידן ואוכלין אתרוגיהן של תינוקות, ואין בדבר גזל ולא משום דרכי שלום אלא שכך נהגו בו מחמת שמחה, כך פירש בקונטרס. ויש ללמוד מכאן לאותן בחורים שרוכבים בסוסים לקראת חתן ונלחמים זה עם זה וקורעין בגדו של חברו או מקלקל לו סוסו שהן פטורין, שכך נהגו מחמת שמחת חתן".

וביאור הדין הוא כפי הנראה משום **מחילה** - שאנו מניחים שיש מחילה על נזק שקורה מתוך דבר מצוה, כיון שבדבר שבין אדם לחברו שייך למחול. וכ"כ הרא"ש בתשובה (קא, ו), שאם שנים התאבקו זה עם זה ואחד הפיל את חברו וסימא את עינו הוא פטור מלשלם לו, כי על דעת זה נכנסו להיאבק שכל אחד יעשה כל שביכולתו כדי לנצח, ויש מחילה על נזק כזה.

ומ"מ, ודאי שכל הדינים הללו נוהגים רק במצוות כאלו שהן בין אדם לחברו, אבל במצוות שבין אדם למקום לא שייך פטור של מחילה. א"כ מוכרחים אנו לומר,

שהמנחת חינוך נקט במסקנת הסוגיה שהצלת נפשות (מצות לא תעמוד על דם רעך) היא דין שבין אדם לחברו, ולכן אם אדם מאבד עצמו לדעת אין חיוב להציל אותו.

מחילה במאבד עצמו לדעת

אמנם נראה, שמלבד שניתן לדחות את ראייתו של המנחת חינוך מהסוגיה בסנהדרין, שכן יש לבאר את הגמ' כהבנה הראשונה, שמסקנת הסוגיה היא שאיסור לא תעמוד על דם רעך הוא מצוה לשמיים, ולפיכך מחויב הוא להוציא ממון עבור קיומו כשאר לאוין שבתורה, הנה אף אם נגדיר שזהו דין חיוב לחברו, וכהבנת המנחת חינוך, עדיין יש מקום לדון האם מועילה מחילה בזה, שהרי גם בדין מחילה מצאנו שלא על הכל ניתן למחול.

הנה בגמרא בכמה מקומות (קידושין יט, ב ועוד) איתא, שאם אדם נושא אשה על מנת שאין לה עליו שאר כסות ועונה, לדעת ר"מ אפילו בדבר שבממון תנאו בטל, ולדעת רבי יהודה תנאו יהיה קיים רק לענין דברים שבממון, כמו שאר וכסות, אבל לענין עונה דצערא דגופא הוא, "לא איתיהיב למחילה" (לשון רש"י שם). ואי אפשר לבאר שהכוונה הוא שאי אפשר למחול על צער הגוף, שהרי מצאנו במקומות אחרים שיש מחילה על צער הגוף, כגון בתשובת הרא"ש הנ"ל. אלא ביאור הדבר הוא, שאין התורה חפצה שהנישואין האלו יחולו על ידי צער הגוף, ולכן גם אם האשה תחליט שהיא מוחלת על זה, בטל התנאי, כי כך קבעה התורה שאין ביכולתה למחול על כך.

הרי לנו, שיש דברים שבהם לא שייכת מחילה אף בחיובים שהם בין אדם לחברו. וא"כ יש מקום לומר שהמאבד עצמו לדעת ומוחל על הצלת גופו, לא תועיל מחילתו בכך, שכן י"ל שמאחר שנאסר עליו לאבד עצמו לדעת, ממילא איננו בעלים למחול על איבוד גופו נפשו,⁴ ולפיכך לא תפקע חובת ההצלה מהמציל ויעבור בכך משום 'לא

4 וכדברי הרדב"ז בהל' סנהדרין (יח, ו) ביחס למ"ש הרמב"ם שם: "גזירת הכתוב היא שאין ממייתין בית דין ולא מלקיין את האדם בהודאתו פיו אלא על פי שנים עדים", וז"ל: "ואין אנו יודעים הטעם, ואפשר לתת קצת טעם לפי שאין נפשו של אדם קניינו אלא קנין הקדוש ברוך הוא שנאמר הנפשות לי הנה (יחזקאל י"ח) הילכך לא תועיל הודאתו בדבר שאינו שלו ומלקות פלגו דמיתה הוא אבל ממונו הוא שלו ומש"ה אמרינן הודאת בעל דין כמאה עדים דמי וכי היכי דאין אדם רשאי להרוג את עצמו כן אין אדם רשאי להודות על עצמו שעשה עבירה שחייב עליה מיתה לפי שאין נפשו קניינו. ועם כל זה אני מודה שהיא גזירת מלכו של עולם ואין להרהר".
[ומצאנו סייעתא לסברת הרדב"ז בדברי הר"י מיגאש בתשובה (סי' קפו), וז"ל: "ראובן רצה לעלות לא"י ונדר שלא יאכל בשר ולא ישתה יין עד שיעלה לא"י חוץ משבתות וי"ט יורינו רבינו אם ראובן זה עבר בהיותו נודר ואם יש לו בו היתר אם לאו. תשובה מי שנדר זה עבר על דברי תורה וכל יום שהוא עומד בנדרו הוא עובר וחוטא נפשו והתורה לא התירה לאדם שיצער עצמו ואין הפרש בין

תעמוד על דם רעך, ודלא כמנחת חינוך.

עוד אפשר לדחות את דברי המנחת חינוך, שהרי ודאי לית מאן דפליג שאיסור רציחה לא ניתן למחילה, שכן זהו איסור שבין אדם למקום, ונראה פשוט שאדם המאבד עצמו לדעת גם כן עובר באיסור רציחה, שהרי התורה שאסרה לאדם ליטול נפש של יהודי לא חילקה, ובין אם נוטל את נפש חברו ובין אם נוטל את נפשו שלו עובר באיסור זה. אם כן, אדם כזה שבא לרצוח את עצמו, ודאי שמחויבים למנוע זאת ממנו כדי להפרישו מאיסור, שזהו חיוב שכל אדם חייב כלפי כל אחד. א"כ ודאי שגם אם נאמר שמדין 'לא תעמוד על דם רעך' אין חיוב להציל, אבל מדין אפרושי מאיסורא ודאי שחייב להצילו.⁵

מי שמצער נפשו או מי שמצער חברו. ולסיבה זו אין האדם חייב במה שמודה על עצמו במה שהוא חייב מיתה או מלקות כמי שהוא חייב במה שמודה על עצמו ממון". אכן יש מקום להעיר, שאפשר שהמנחת חינוך הולך לשיטתו, שהנה כתב החינוך (מצוה כו) ביחס לדין אוה"ע: "וכן יתחייבו גם כן בהודאת פיהם, משא"כ בישראל שצריך עדים". וביאר המנחת חינוך שם (אות ט"ז), דכיון דהא דאינו נאמן על עצמו, מבואר בסנהדרין (ט, ב) שהוא מטעם דאדם קרוב אצל עצמו, וא"כ הפסול הוא מטעם קרוב. לפיכך בנח נח שנהרג בעד אחד וע"פ קרוב, למה לא יהיה נאמן על עצמו. אולם לדעת הראב"ד, הובא ברא"ש מכות (א, יג), ובטור חו"מ (סי' לד) שפירש את הסוגיה שם, דעל עצמו אינו בגדר עדות כלל, ולא שייך בהא, עדות שבטלה מקצתה בטלה כולה, דלא נאמר כן אלא בעדות קרובים, אבל לא על עצמו שאינו בתורת עדות, א"כ מכיון דילפינן בגמ' סנהדרין (נז, ב) שעכ"פ צריך עדות בדינו של בן נח, א"כ אפשר דאינו נהרג ע"פ עצמו, כיון שאינו עד כלל, עכת"ד. ומבואר לכאורה דלא כהרדב"ז בטעמא דאין ישראל נאמן בהודאת פיו, שכן לפי ביאורו נראה לכאורה פשוט שאין שייך שיהיה בזה חילוק בין ישראל לבן נח, ומוכח לכאורה שהמנחת חינוך סבור שיש לאדם בעלות על גופו, ועיי' בהערה הבאה].

5 ואפשר שהמנחת חינוך הולך בזה לשיטתו שכתב במצוה לד (אות א) שהמאבד עצמו לדעת אינו בכלל הלאו דלא תרצח, רק חייב מיתה בידי שמיים, כמבואר ברמב"ם (רוצח ב, ב): "אבל השוכר הורג להרוג את חברו, או ששלח עבדיו והרגוהו, או שכפת חברו והניחו לפני הארי וכיוצא בו והרגתו החיה, וכן ההורג את עצמו, כל אחד מאלו שופך דמים הוא ועון הריגה בידו וחייב מיתה לשמים ואין בהן מיתת בית דין". ונפק"מ אם שיבר כלים בשעת מעשה. והוסיף, שנראה שבן נח אינו מצווה על איסור זה, שכן נלמד מהפסוק "וְאֵת דְּמָמְךָ לְנַפְשְׁתִּיכֶם אֶפְרָשׁ", ולא נשנית בסיני, א"כ לישראל נאמרה ולא לבני נח (סנהדרין נט, א). ומבואר מדבריו שיש רשות לאדם על גופו. וחזר על כך במצוה מח (אות ג), שנראה שזה שחייבה התורה במכה אביו ואמו או חברו, היינו דוקא בלא רשות, אבל אם אמרו לו שייכם או יקללם, אינו עובר בלאו זה, ואינו חייב מלקות ולא מיתה. ודייק כן מלשון הרמב"ם (סנהדרין כו, ו): "אף על פי שיש לו לדין או לנשיא למחול על כבודו אינו יכול למחול על קללתו, וכן שאר העם אף על פי שמחל המקולל מלקין את המקלל שכבר חטא ונתחייב". ומשמע דווקא אם כבר קלל, כיון שכבר עבר עבירה לשמיים, ולפיכך אין המחילה מועילה. אולם כשכבר נתן רשות מתחילה לקלל, אין כאן עבירה כלל. וכ"כ מהרלב"ח (קונטרס הסמיכה, קא): "אמנם בהכאה שא"י בה נזק פשיטא שהוא פטור לדעתו הרי שהאומר לחברו הכני על מנת לפטור שהוא פטור אליבא דכולי עלמא, ונראה שגם הוא מותר, הגם שלא מצאתי זה מפורש זולתי רמז בלבד במה שכתב הרב ברפ"ה מהלכות חובל 'אסור לאדם לחבול בין

שיטות הראשונים והפוסקים

ובאמת, מפורש להדיא בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג סי' לט) דלא כדברי המנ"ח, וז"ל: "ואמר בפ' בן סורר (עג, א) דיליף מקרא דהרואה את חברו טובע בנהר דחייב להצילו ולמטרח ולמיגר אגורי ודבר פשוט אפי' צוח אל תצילני שמצילו' וחוזר ומוציא ממנו מה שהוציא".

וכן מתבאר מדברי הריב"ש בתשובה (סי' תפד), שאף שיכול אדם למחול לחובלו על תשלומי החבלה, מ"מ איננו בעלים על מחילת הלאו של החובל בחברו, וז"ל:

ועוד דאפילו בממון המתחייב מחמת צער הגוף שקיל וטרי בגמרא בבבא קמא בסוף פ' החובל (צ"ג) אם אדם מוחל על צערו או לא. ואף על גב דמסקינן התם דכל שאמר לו בפירוש ע"מ לפטור, או בלאו כמתמיה שהוא כהן פטור. וכדתניא הכני פצעני ע"מ לפטור יש לאו שהוא כהן, יש הן שהוא כלאו. מ"מ זה אינו אלא לענין פטור הממון וחיובו בשהכהו ופצעהו. אבל שיוכל להכותו ולפצעו לכתחלה, ולעבור בלאו של מכה חברו, דאזהרתיה מקרא דארבעים יכנו ולא יוסיף, מפני הרשות שנתן לו זה הא ודאי לא אפשר.

והנה תמה מהר"ש קלוגר בחכמת שלמה (חו"מ תכו, א), מדוע לא יישובה הגמרא שהצורך בפסוק "לא תעמוד על דם רעך" לענין הצלת נפשות הוא כדי ללמד שאע"פ שלענין השבת אבידה זקן ואינה לפי כבודו פטור - לענין הצלת נפשות חייב אף בזקן ואינה לפי כבודו. ולמד מכך שהגמרא לא יישובה בצורה זו, שבאמת זקן ואינה לפי כבודו פטור.

ושיטתו ודאי עולה בקנה אחד עם דברי המנחת חינוך, שסבר שגדר דין הצלת נפשות ("והשבותו לו" ו"לא תעמוד על דם רעך") הוא מדיני בין אדם לחברו, כי אם היה מדיני בין אדם למקום, איך יתכן לפטור זקן ואינה לפי כבודו, הלא אין תבונה ואין עצה נגד ה'.

בעצמו בין בחבירו, ולא החובל בלבד אלא כל המכה אדם כשר מישראל בין קטן בין גדול בין איש בין אשה דרך נציון הרי זה עובר בלא תעשה, לא יוסיף להכותו, אם הזהירה תורה שלא להוסיף בהכאת החוטא קל וחומר למכה את הצדיק? משמע דאינו עובר אלא דרך נציון". ועכ"פ עדיין יש להקשות, שמ"מ ברור שגם להמנחת חינוך יש במאבד עצמו לדעת איסור שמתחייב בגינו מיתה בידי שמיים, וממילא עדיין יש בזה דין של אפרושי מאיסורא. ועיי' בית מאיר (יו"ד רטו, ה) דפשיטא ליה שהמאבד עצמו לדעת עובר משום לא תרצח, וכיוון לדברי הפסיקתא רבתי (פכ"ד) שדרשו: "לא תרצח - לא תתרצח".

ובברכי יוסף (או"ח סי' שא, אות ו) מבואר שאף שבת נדחית לצורך הצלת מאבד עצמו לדעת.

ובשו"ת אגרות משה (יו"ד ב, קעד אות ג) דחה את ראייתו, שהרי כל הפטור של זקן ואינה לפי כבודו נאמר רק באופן שאם היתה האבידה אובדת לו, לא היה טורח בהצלתה משום כבודו, אולם כל שבאבידת עצמו היה מחזיר, חייב גם בשל חברו. ואם כן במקרה של מאבד עצמו לדעת, ודאי יש להניח שהיה הזקן מבזה את עצמו עבור הצלת נפשו, ואף אם לא היה מציל את עצמו, מ"מ הרי מחויב הוא להציל את עצמו, שכן לגבי הצלת עצמו אין פטור של "אינה לפי כבודו", א"כ נחשב שבשל עצמו היה מחזיר, וממילא בודאי שמחויב להציל את חברו גם לפי הגדרים של השבת אבידה.

הצלה במקום הפסד ממנו

שיטות הראשונים

והנה ביחס לנידוננו, כתב בפסקי הרא"ש (סנהדרין ח, ב):

והניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא, דאין אדם מחויב להציל נפש חברו בממונו **היכא דאית ליה ממונא לניצול**, כדאמר לקמן (סנהדרין עד, א) נרדף ששיבר את הכלים של רודף פטור. של כל אדם חייב ואם היה מחויב להציל את הנרדף בממונו א"כ יפטור משבירת הכלים שהרי ממון חברו מחויב להציל וברשות שברם כדי להנצל.

מבואר בדבריו שכל החיוב להציל את חברו בהפסד ממון הוא רק אם אין לניצול ממון. וראייתו, שכן אם יש לו ממון ובכל זאת החיוב הוא למציל להפסיד את ממונו עבור ההצלה (היינו שאין הניצול מחויב לשלם לו) - מדוע חייב הניצול לשלם אם שבר כלים של אנשים תוך כדי מנוסתו, הלא כמו שהמציל מחויב להפסיד ממון כדי להצילו, כך הכלים של האחרים שנשברו על ידו ברשות נשברו. על כן, מכך שחייבתו התורה לשלם מוכח שכל חיוב ההצלה בהפסד ממון הוא רק אם יפרע לו את מה שהוציא, ואם יש ממון לניצול אין המציל חייב להפסיד ממון בעבור זה. אמנם במקרה שאין לניצול ממון, ודאי שחייב להוציא ממון אף אם יפסידו כדי להצילו.

[אמנם יש מקום להעיר מדברי הרא"ש בתוספותיו (סנהדרין עד, א, ד"ה של כל אדם) שמהם עולה לכאורה סתירה לדבריו בפסקיו, וז"ל שם: "מכאן משמע דאין אדם מחויב להציל נפש חברו בממונו, דאל"ה א"כ שבר הנרדף כלים של כל אדם יהא פטור, שהרי ממנו של כל אדם מחויב להצילו, הלכך הא דאמרינן לעיל דמחויב למיטרח ולמיגר אגורי, מה שהוציא המציל חייב הניצול לשלם". ומשמע מסתימת דבריו שאפילו במקום שאין ממון לניצול, אינו חייב המציל להפסיד ממנו. וצ"ע, וראה לקמן].

וכ"כ גם המאירי (שם עג, א):

מי שראה חברו טובע בנהר או חיה גוררתו או ליסטים באים עליו חייב להשתדל בהצלתו ולא סוף דבר בעצמו אם הוא יכול בלא סכנה שהרי על אבדת ממונו חייב על אבדת גופו כל שכן אלא אף על ידי אחרים והוא שישכור שכירים ופועלים ובקיאים באותן הדברים להצילו **וחברו פורע לו מן הדין אם אין לו במה לפרוע אין לזה לימנע בכך**, שאע"פ שאסור להציל עצמו בממון חברו דוקא שלא מדעת הבעלים אבל בעלים עצמן חייבין להציל חבריהם וכל שלא עשה כן עובר משום לא תעמוד על דם רעך.

ברם, מדברי השיטמ"ק (ב"ק קיז, ב) בשם הראב"ד משמע לכאורה שאפילו במקום אבידת גופו ופיקו"נ אין חיוב להציל במקום שיגיע לו מכך הפסד ממוני. וז"ל שם:

ומציל עצמו בממון חברו. הואיל ואתא לידן נימא ביה מילתא, דאיכא מילי דקשיין אהדדי. בפרק הכונס צאן לדיר (ב"ק ס, ב) אמרינן ויתאו דוד ויאמר מי ישקני מים וגו' מאי קא מיבעיא ליה אמר רב כהנא גדישין דשעורים דישראל הוו והוו מטמרו בהו פלשתים וקא מיבעיא ליה מהו למקלינהו בנורא ואצולי לישראל שלחו ליה אסור להציל וכו'. וגרסינן בקידושין פרק קמא (ט, ב) התקדשי לי בככר תנהו לכלב וכו' בעי רב מרי כלב הרץ אחריה מהו, מי אמרינן חייב לאצולה אלמא אדם חייב להציל בממון חברו ואם זה חייב להצילו בממונו מה טעם אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו. ואיכא למימר מה שאדם חייב להציל חברו בממונו הני מילי בפניו כדכתיב 'והשבותו לו', אפילו אבדת גופו, אבל שלא בפניו לא נתחייב ממונו בכך. ואפילו בפניו נמי, לא שיפסיד זה ממונו אלא שישלם פסידתו. כדאמרינן בפרק הכונס (דף נז, ב) נפלה לגינה ונהנית וכו' ואמר רב כשנחבטה ואמרינן עלה לא מיבעיא אכלה וכו' ואימא הכי נמי מבריה ארי וכו' אי נמי מבריה וכו' לית ליה פסידא וכו', כלומר ואפילו מדעתו. **אלמא לא מיחייב לאצולי היכא דמטי ליה פסידא.**

ואם תאמר, שאני אבדת גופו מאבדת ממונו, דאבדת ממונו היכא דאית ליה פסידא לדידיה לא מיחייב, כדתנן (ב"מ ג, ב) היה בטל מסלע לא יאמר לו תן לי סלע אם יש בית דין מתנה בפני בית דין ואם אין שם בית דין בפני מי יתנה שלו קודם, ואלו אבדת גופו תניא (ב"ק פא, א) התועה בין הכרמים מפסג ועולה עד שיצא לדרך או לעיר, ומאן לימא לן בהא שלא ישלם את

פסידתו. ובאמת וברור משלם, שהרי אמרו נרדף ששיבר את הכלים לכל אדם חייב חוץ משל רודף, מאי טעמא שאין לו להציל עצמו בממון חברו ואף על פי שהוא מסוכן וכו'.

ומבואר כנ"ל, שאבידת גופו דומה לאבידת ממונו שנאמר בה "שלו קודם" (בבא מציעא ל, ב), ומזה שמחויב הנרדף בתשלומי הנזק שגרם תוך כדי מנוסתו מוכיח הראב"ד שאין המציל מחויב בהצלתו ע"י הפסד ממונו, ועל דרך הוכחת הרא"ש הנ"ל.

אכן, עדיין יש מקום לומר שדברי הראב"ד נאמרו אך ורק באופן של קיום החיוב של השבת גופו, שביסודו הוא חיוב כלפי חברו, וע"ז כתב הראב"ד שאם היה המציל מחויב בהצלתו ע"י הפסד ממונו, שוב לא היה הנרדף מתחייב בתשלומין, והיה רשאי להציל עצמו בלא תשלום. אולם ביחס לאיסור הלאו של 'לא תעמוד על דם רעך' שהוא לאו כלפי שמיא, יתכן שיודה הראב"ד שחייב להוציא כל ממונו או חומש עכ"פ, כיון שהוא בשוא"ת.

אמנם מדברי היד רמ"ה בסוגיה דסנהדרין שם, מוכח שגם משום הלאו של 'לא תעמוד' אינו מחויב להצילו בממונו, שכך כתב:

ומפרקינן אי מהתם הוה אמינא הני מילי היכא דיכיל לאצולי בנפשיה, כלומר על ידי עצמו אבל מיטרח מיגר אגירי לאצוליה אימא לא מיחייב למיטרח, איצטריך לא תעמוד על דם רעך כלומר לא תעמיד עצמך כלל אלא חזר אחר הצלתו ובכל ענין שאתה יכול להצילו. ומסתברא לן דהיכא דטרח ואגר אגורי ואצליה שקיל מיניה, **דעד כאן לא חייביה רחמנא אלא למטרח בלהדורי בתר אגירי, אבל לאצוליה בממוניה לא**, מדאמרינן 'אי מהתם הני מילי בנפשיה אבל מטרח ומיגר אגירי לא קמ"ל', ולא אמרינן 'אבל בממוני' לא קמ"ל'.

ומבואר שגם ביחס ללאו ד'לא תעמוד' הדין הוא שאם אין לניצול מאין לפרוע את דמי הצלתו אין המציל חייב להוציא ממון ולהצילו, כיון שהתורה חייבה אותו רק לטרוח ולשכור אנשים ולא להפסיד ממון. ודייק כן מלשון הגמרא שאמרה שהחידוש בפסוק "לא תעמוד על דם רעך" הוא שיש חיוב "למיטרח ולמיגר אגורי" - לטרוח ולשכור דייקא, ולא כתבה "לאצוליה בממוניה" וכדו', דהיינו להוציא ולהפסיד מממונו, קמ"ל שאין חיוב להפסיד ממונו כדי להציל את חברו גם למסקנת הגמרא.⁷

7 וראה בשו"ת חוות יאיר (סי' קמו) שג"כ כתב מסברא כדברי היד רמ"ה, וז"ל: "ולולי שכל הפוסקים ס"ל פה אחד שמחויב לשכור מממונו להציל חברו רק שחבירו יחזיר לו כמ"ש הרא"ש [וגדולה

ביאור מחלוקת הראשונים

יש לבאר במה נחלק היד רמ"ה על הרא"ש והמאירי. על פי דברינו האמורים לעיל ניתן לומר ששורש מחלוקתם הוא האם הלאו 'לא תעמוד על דם רעך' הוא לאו דבין אדם לחברו או לאו דבין אדם למקום. שכן אם נאמר ששורש האיסור הוא מדיני בין אדם לחברו - הביאור הוא שאינו צריך להפסיד ממון עבור זה, אלא רק לסייע לחברו בהצלתו והוא ישלם לו על הוצאותיו בכל מקרה. אבל אם נאמר שזהו לאו בדיני בין אדם למקום - א"כ גם אם יפסיד ממון מחויב להצילו, כמו שאר לאוין שבתורה, וכדלעיל.

אלא שיש לתמוה על ביאור זה, שהרי גם המאירי, הרא"ש והטור כתבו שאם יש ממון לניצול חייב לשלם למציל, ורק אם אין לו מהיכן לפרוע חייב המציל להצילו חנם אין כסף. והלא אם זוהי מצוה שבין אדם למקום, מדוע יתחייב הניצול לשלם לו בדאית ליה?

וצריך לומר לכאורה, שמתחילה המצוה היא להציל את חברו, ובודאי שגם לדעת המאירי, הרא"ש והטור החיוב במצוה זו הוא כלפי חברו, לכן אם יש ממון לניצול ודאי שצריך לשלם על כך. רק במקרה שאין ממון לניצול, אזי נכנסת חובת ההצלה משום בין אדם למקום מדין 'לא תעמוד על דם רעך', גם ללא תשלום של ההוצאות מצד הניצול. ואכתי צ"ע בגדר מחודש זה.

והנה הגר"ר מרגליות בספר מרגליות הים (סנהדרין שם) הביא בשם ספר כלי חמדה (כי תצא אות ו ס"ק ד) לבאר את דברי היד רמ"ה, שגם אם נאמר ש'לא תעמוד על דם רעך' זוהי מצוה שהיא בין אדם לחברו ולכן שלו קודם ואינו מחויב להפסיד את ממונו עבור זה אם יש לניצול ממון, אבל מ"מ אם המציל יודע שהניצול עני ולא יהיה לו מה

מזו כתב בכ"מ ספ"א דהלכות רוצח ושמירת הנפש בשם הירושלמי שמחויב לכוון לספק נפשו להציל נפש חברו (א"ה: והובא ג"כ בסמ"ע חו"מ סי' תכ"ו סק"ב, וכתב דהשמיטו השו"ע מכיוון שלא הביאוהו הפוסקים הרי"ף והרמב"ם והרא"ש והטור בפסקיהם. ובפת"ש שם סק"ב ביאר שזה משום שסבורים הפוסקים שהתלמוד הבבלי חלוק על הירושלמי בזה. והביא ג"כ דברי הרדב"ז בתשו' (ח"ג סי' תרכז), שכ"כ בפשיטות דספיקא דידיה עדיף מודאי דחבריה) וש"ס דידן ב"מ דף ס"ב נמי הכי משמע דדווקא התם שאם ישתו שניהם ימותו ודאי מש"כ בספק י"ל ישתו שניהם ולא ישתה הוא לבדו וימותו חברו ודאי וא"כ מחויב לכוון לספק נפשות אפילו בספק הצלה וצ"ע]. היה אפשר לומר שאינו מחויב להשכיר משלו אם יודע שאין לחברו להחזיר לו דלא רבתה תורה רק לטרוח עבורו ומ"מ ר"ל משל חברו דוגמא לדבר דק"ל כיבוד אב משל אב". עכ"ד כולל המוסגר בסוגריים מרובעים. ולא היו למול עיניו דברי הרמ"ה בסוגיין. ועני' ביאור הגר"א יו"ד סי' קנז ס"ה.

לשלם, ודאי שיש חובת הצלה גם במקרה זה **מדין צדקה**, שחייב להחיותו ולפרנסו. כך שלמעשה גם לדעת היד רמ"ה יהיה מחויב להציל את חברו מדין צדקה, גם כשאין לו מה לשלם.

ולפ"ז עולה שישנם שני דינים אפשריים לחיוב הצלה על אף הפסד ממון: **א.** מצד עצם חובת ההצלה מדין לא תעמוד על דם רעך, לפי הצד שהיא חובה כלפי שמיא. **ב.** מדין מצוות צדקה וכפדיון שבויים.

ונפק"מ לכאורה באופן שהניצול שבר כלים של אחרים תוך כדי הצלת עצמו, האם יש לחייבו בתשלומי נזק, במקום שלא היה לו ממון להציל את עצמו: **לפי צד א'** שיש כאן חובה כלפי שמיא, היה לנו לומר לכאורה שאינו חייב לשלם למציל עבור תשלומי נזק, כיון שקיים מצוה בין אדם למקום.⁸ אולם **לפי צד ב'** שיש כאן מצוות צדקה ולא חובה, נראה בפשטות שאין בכח מצוה זו אלא לפוטרו מהחזר הצדקה שקיבל מדעתו של המציל לכשיתעשר,⁹ אך לא מחיוב תשלומי נזק שגרם בעצמו לאחרים תוך כדי מנוסתו, שכן נראה שאי אפשר לומר ש"ממון הניזק" מחויב להציל, שהרי אין כאן חיוב אלא דין צדקה,¹⁰ וצ"ע.

ומעתה י"ל, שמה שכתב הרא"ש בפסקיו שאם יש ממון לניצול אינו מחויב המציל להצילו בהפסד ממונו, שמשמע שאם אין לו ממון מחויב להצילו, אין זה מעצם דין חיוב ההצלה, אלא מדין מצוות צדקה (כצד ב'), ובזה יש ליישב את סתירת דברי הרא"ש הנ"ל, שכן י"ל שבתוספותיו עסק בעצם חיוב ההצלה במקום הפסד ממון, ובזה אין חילוק - שבכל אופן אינו חייב להפסיד ממונו אף אם אין לניצול ממה לשלם. ונפק"מ באם יהיה לו ממון לאחר זמן, שמחויב להשיב למציל את תשלום נזקו וכן"ל. ולפי האמור, אין מחלוקת בין הרא"ש ובין הרמ"ה.

אכן אין לכחד שמדברי המאירי הנ"ל מוכח להדיא שמחויב להצילו משלו מדין 'לא תעמוד על דם רעך' (כצד א'), וככל הנראה הוא משום הבנתו שמצוה זו היא חיוב

8 וכדמשמע ממ"ש הרא"ש בפסקיו הנ"ל, דאם היה מחויב להציל את הנרדף בממונו, א"כ יהיה פטור הנרדף משבירת הכלים, שהרי ממון חבירו מחויב להציל, וברשות שברם כדי להינצל.

9 ראה רמב"ם (מתנות עניים ט, טו) ושו"ע (יו"ד רנג, ד) וז"ל: "בעל הבית ההולך ממקום למקום וכלו מעותיו בדרך ואין לו מה יאכל, יטול צדקה, וכשיחזור לביתו אינו חייב (לשלם) (דהוה ליה כעני והעשיר דאינו חייב לשלם) (טור)". וכדקיי"ל שאפילו מותר הצדקה שנגבה עבור העני שייך לו, כדאיתא שם (ס"ו): "עני שגבו לו להשלים לו די מחסורו והותרו על מה שצריך, המותר שלו". ומשמע שכל שזכה העני בכסף, ואפילו שלא השתמש בו, אינו צריך להחזירו, ואפילו כדי לצאת ידי שמים (וכ"כ בדרך אמונה שם ס"ק קז).

10 עי' קצוה"ח (רצ, ג) ואכמ"ל.

לשמים, ולפיכך לא מתקיים בה הדין ששלו קודם. ולכן התקשה, שמטעם זה יהיה רשאי הניצול להציל עצמו בממון חברו אפילו על דעת שלא ישלם, ועל זה כתב שיש להבחין בין הצלה שנעשית ע"י המציל ובידיעתו ובין הצלה שנעשית ע"י הניצול עצמו שלא מידיעת הבעלים, יעו"ש.

וכן משמע מפשט דברי הטור (חו"מ סי' תכו): "הרואה את חברו טובע בנהר או שלסטין באין עליו חייב להצילו בין בגופו בין בממונו, ומיהו אם יש לו ממון להציל עצמו חייב לשלם לזה" (ועי' בב"י שם, שהוא מדין לא תעמוד).